

भारतातील सहकारी बँकांचा अभ्यास

डॉ. शशिकांत दिवान भामरे
बी.पी.आर्ट्स एस.एम.ए. सायन्स अँड
के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगांव

गोषवारा:

बँकिंग व्यवसायाने जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये चमत्कार केले आहेत. बचतकर्त्यांकडून पैसे ठेवी स्वीकारण्याची आणि नंतर तेच पैसे कर्जदारांना कर्ज देण्याची सोपी दिसणारी पद्धत, बँकिंग क्रियाकलाप उत्पादनात्मक वापरासाठी आणि गुंतवणुकीसाठी पैशांच्या प्रवाहाला प्रोत्साहन देते. यामुळे अर्थव्यवस्था वाढूत असते. बँकिंग व्यवसाय नसताना पैसा घरात पडून राहत होता, उद्योजक पैसे उभे करण्याच्या स्थितीत नसतात, नवीन कार किंवा घराचे स्वप्न पाहणारे सामान्य लोक कार किंवा घर खरेदी करू शकत नाहीत. भारत सरकारने 1904 मध्ये भारताची सहकारी चळवळ सुरू केली. त्यानंतर सरकारने सहकारी संस्थांचा विकास संस्थात्मक एजन्सी म्हणून व्याजखोरी आणि ग्रामीण कर्जबाजारीपणाची समस्या सोडवण्याचा निर्णय घेतला, जो लोकसंख्येसाठी शाप बनला आहे. अशा परिस्थितीत सहकारी बँका संतुलन केंद्र म्हणून काम करत होत्या. सध्या अनेक सहकारी बँका आहेत ज्या वित्तीय, प्रशासकीय, पर्यवेक्षी आणि सहकारी कर्ज प्रणालीचा विस्तार आणि विकास या स्वरूपाची बहुउद्देशीय कार्ये करत आहेत. थोडक्यात, सहकारी बँकांनी संपूर्ण सहकारी संरचनेचे मित्र, तत्वज्ञानी आणि मार्गदर्शक म्हणून काम केले पाहिजे. सदर संशोधनात भारतातील काही यशस्वी सहकारी बँकांनी ग्राहकांना पुरविलेल्या कर्ज पद्धतीसह बँकेच्या कामगिरीचा अभ्यास केला आहे. ग्राहकांनी बँकांकडून एकापेक्षा जास्त प्रकारची कर्जे घेतली जातात. त्याच बरोबर ग्राहकांसाठी बँकेने बँकिंगचे नवीनतम तंत्रज्ञान जसे की एटीएम, इंटरनेट/ऑनलाइन बँकिंग, क्रेडिट कार्ड इत्यादींची उपलब्धता करून दिली आहे जेणेकरून खाजगी क्षेत्रातील बँकांच्या बरोबरीने सहकारी बँकांचे स्थान निर्माण करता येईल.



Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal's licensed Based on a work at <http://www.goeiirj.com>

महत्व पुर्ण शब्द

एटीएम, बँकेची कामगिरी, सहकारी बँका, भारताची सहकारी चळवळ, क्रेडिट कार्ड, इंटरनेट/ऑनलाइन बँकिंग, ग्रामीण कर्जबाजारीपणा, कर्ज देण्याच्या पद्धती, कर्ज, खाजगी क्षेत्रातील बँका, व्याजखोरी

1. प्रस्तावना

सहकारी बँका या सहकार क्षेत्रात संघटित केलेले लहान आकाराचे युनिट्स आहेत ज्या शहरी आणि ग्रामीण दोन्ही भागात कार्यरत आहेत. या बँका पारंपारिकपणे समुदाय, परिसर आणि कामाच्या ठिकाणच्या गटांवर केंद्रित आहेत आणि ते मूलतः लहान कर्जदार आणि व्यवसायांना कर्ज देतात. अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँक (UCBs) हा शब्द औपचारिकपणे परिभाषित केलेला नसला तरी, शहरी आणि ग्रामीण भागात असलेल्या सहकारी बँकांना संदर्भित करतो.

या बँका 1996 पर्यंत फक्त बिगर कृषी कारणांसाठी कर्ज देऊ शकत होत्या. मार्च 2011 च्या अखेरीस, देशात 1,645 UCB कार्यरत होत्या, त्यापैकी बहुसंख्य गैर-अनुसूचित UCB होते. शिवाय, बहुसंख्य UCB एकाच राज्यात कार्यरत असताना, 42

UCB एकापेक्षा जास्त राज्यात कार्यरत होते. मात्र, आज ही मर्यादा राहिलेली नाही. ग्रामीण भागातील सहकारी बँका प्रामुख्याने शेती, पशुधन, दूध, हँचरी, वैयक्तिक वित्त इत्यादींसह काही लघुउद्योग आणि स्वयंरोजगारावर आधारित, कृषी आधारित उपक्रमांना वित्तपुरवठा करतात, तर शहरी भागातील सहकारी बँका प्रामुख्याने स्वयंरोजगार, उद्योग, लघु उद्योग आणि गृह वित्त यासाठी विविध श्रेणीतील ग्राहकांसाठी वित्तपुरवठा करतात.

या बँका खाजगी व्यक्ती आणि व्यावसायिक ग्राहकांना बचत आणि चालू खाती, सुरक्षित ठेव लॉकर, कर्ज किंवा गहाण यांसारख्या बहुतांश सेवा प्रदान करतात. मध्यमवर्गीय वापरकर्त्यांसाठी, ज्यांच्यासाठी ही अशी बँक आहे जिथे ते त्यांचे पैसे साठवू शकतात, इंटरनेट बँकिंग किंवा फोन बँकिंगसारख्या सुविधा फार महत्त्वाच्या नाहीत. प्रदान केलेल्या सुविधांच्या बाबतीत ते खाजगी बँकां येवढे चांगले नसले तरी त्यांचे व्याजदर नक्कीच चांगले आहेत. तथापि, खाजगी बँकांप्रमाणे, दस्तऐवजीकरण प्रक्रिया किचकट नसते आणि कर्ज मंजूर करणे देखील कठीण नसते. UCB कडून कर्ज मिळवण्याचे निकष व्यावसायिक बँकेकडून कर्ज घेण्यापेक्षा कमी किचकट आहेत.

2. संशोधनाची उद्दिष्टे

1. भारतातील सहकारी बँकांच्या कर्ज देण्याच्या पद्धती जाणून घेणे.
2. भारतातील सहकारी बँकांच्या कार्यक्षमतेचे मोजमाप आणि तुलना करणे.
3. सहकारी बँकांच्या कार्यक्षमतेवर "आकार" च्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.
4. सहकारी बँकांची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी योग्य उपाययोजना सुचवणे.
5. विविध प्रकारच्या ग्राहकांनी प्राधान्य दिलेले विविध प्रकारचे कर्ज जाणून घेणे.
6. बँकेच्या कर्ज धोरणांमधून ग्राहकांच्या समाधानाची पातळी जाणून घेणे.

3. संदर्भसाहित्या

वित्तीय संस्थांच्या कामकाजात आणि कामकाजात परिणामकारकता आणण्यासाठी विविध अभ्यास केले गेले आहेत त्यातून अनेक सूचना करण्यात आल्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे :-

नरसिंहम समिती (1991)ने भांडवलची पर्याप्तता आणि तरलता यावर भर दिला, **पदमनाभन समिती (1995)**ने आर्थिक आणि परिचालन कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी CAMEL रेटिंग (गुणोत्तराच्या स्वरूपात) सुचवले, **तारापोर समिती (1997)**ने नॉन-परफॉर्मिंग मालमत्ता आणि मालमत्ता गुणवत्ता, **कन्नन समिती (1998)**ने खेळते भांडवल आणि कर्ज देण्याच्या पद्धतींबद्दल मत व्यक्त केले, **बेसल समितीने (1998 आणि 2001 मध्ये सुधारित)** भांडवल पर्याप्तता मानदंड आणि जोखीम व्यवस्थापन उपायांची शिफारस केली. **कपूर समिती (1998)** ने क्रेडिट वितरण प्रणाली आणि क्रेडिट हमी यासाठी शिफारस केली आणि **वर्मा समिती (1999)**यांनी आर्थिक कामगिरीचे मूल्यांकन करण्यासाठी सात पॅरामीटर्स (गुणोत्तर) आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेने बँकिंग क्षेत्रात सुधारणा आणण्यासाठी स्थापन केलेल्या इतर अनेक समित्यांची शिफारस केली. बँकांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा. तज्ज्ञांनी वित्तीय संस्थांच्या विशेषतः बँकांच्या आर्थिक आणि ऑपरेशनल पैलूंचे प्रभावी विश्लेषण आणि व्याख्या करण्यासाठी विविध साधने आणि तंत्रे सुचवली. या संस्थांमधील कॉर्पोरेट अपयश आणि दिवाळखोरीच्या सुरुवातीच्या घटनांचा अंदाज लावण्यासाठी या संस्थांमध्ये आर्थिक व्यवहार्यता आणि सावकारी देणाऱ्या संस्थांच्या क्रेडिट योग्यतेच्या विश्लेषणावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

भास्करन आणि जोश (2000)यांनी असा निष्कर्ष काढला की सहकारी पतसंस्थांची वसुली कामगिरी असमाधानकारक आहे ज्यामुळे नियम लागू झाल्यानंतरच NPA वाढण्यास हातभार लागतो. त्यांनी सहकारी पतसंस्थांना स्पर्धात्मक व्यावसायिक बँकिंगच्या अनुषंगाने अधिक कार्यक्षम, उत्पादक आणि फायदेशीर संस्था बनवण्यासाठी

कायदेविषयक आणि धोरणात्मक नियम सुचवले. जैन (2001) यांनी महाराष्ट्र, गुजरात आणि राजस्थान या पश्चिम भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचे (DCCBs) तुलनात्मक कामगिरीचे विश्लेषण केले त्यांनाअसे आढळले आहे की राजस्थानच्या DCCB ने गुजरात आणि महाराष्ट्राच्या तुलनेत नफा आणि तरलतेमध्ये चांगली कामगिरी केली आहे.

सिंग आणि सिंग (2006)यांनी पंजाबच्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (DCCBs) मध्ये आर्थिक फरकाच्या विश्लेषणाच्या विशिष्ट संदर्भासह निधी व्यवस्थापनाचा अभ्यास केला. त्यात असे नमूद करण्यात आले आहे की स्वतःच्या निधीचे उच्च प्रमाण आणि वसुलीच्या चिंतेमुळे केंद्रीय सहकारी बँकांचा नफा वाढले आहे आणि त्यामुळे अनुत्पादित मालमत्तेसाठी मोठी तरतूद करण्यात आल्याचे आढळते.

4. संशोधन पद्धती

4.1 संशोधनाचा प्रकार

बँकेच्या कर्ज देण्याच्या पद्धती ओळखण्यासाठी आणि ग्राहकाच्या समाधानाची पातळी निश्चित करण्यासाठी या अभ्यासामध्ये वर्णनात्मक संशोधन या पद्धतिचा वापर केलेला आहे. अनुभवी कर्ज अधिकाऱ्यांची प्रश्नावली आणि मुलाखत ही पद्धत वापरली गेली.

4.2 तथ्यसंकलन

4.2.1 प्राथमिक तथ्यसंकलन

- निरीक्षण पद्धत
- मुलाखत पद्धत
- संरचित प्रश्नावली

4.2.2 दुय्यम तथ्यसंकलन

- बँकेचे वार्षिक अहवाल
- कर्ज आणि ऍडव्हान्सच्या सूचनांचे मॅन्युअल
- पुस्तके
- लेख आणि संशोधन पेपर
- इंटरनेट

4.3 नमुना निवड

संशोधन विश्वात लोकसंख्येमधीलबँकेच्या ग्राहकांचा समावेश होते तर नमुना म्हणुन निवड केलेल्या गटात वैयक्तिक ग्राहकांची निवड करण्यात आलेली होती.

4.4 नमुना आकार

सहाकारीबँकेचे200 ग्राहकांची उत्तरदाते म्हणुन निवड करण्यात आलेली होती.

5. अभ्यासाचे निष्कर्ष

1. बहुसंख्य (अभ्यासानुसार 32%) उत्तरदात्यांनी या बँकांकडून गृहकर्ज घेत होते.
2. बहुतेक (अभ्यासानुसार 64%) उत्तरदात्यांनी या बँकांकडून दीर्घ मुदतीचे कर्ज घेण्यास प्राधान्य देतात ज्याची फेड 3 वर्षांपेक्षा जास्त आहे.
3. कर्जासाठी बँकेने अवलंबलेली एक अतिशय सोपी प्रक्रिया आहे.
4. सुलभ परतफेड आणि कमी औपचारिकता हे ग्राहकाच्या कर्जाची निवड ठरवणारे मुख्य घटक आहेत.

5. कर्मचाऱ्यांनी पुरविलेल्या सेवांचा दर्जा समाधानकारक आहे कारण बँक फक्त एका छोट्या वर्गाला सेवा देत आहे आणि ग्राहकांशी योग्य व्यवहार केला जातो.
6. हप्त्यांची परतफेड करण्याच्या पद्धतीबाबत ग्राहक समाधानी आहेत.

7. कर्जाच्या प्रक्रियेसाठी सरासरी वेळ कमी आहे म्हणजे साधारण 7 दिवस.
शिवाय, देशाच्या उत्तर-पूर्व भागात सहकारी संस्थांचे जाळे व्यापक नाही. हे सूचित करते की देशाच्या ईशान्येकडील भागात बँकिंग सेवासुधारण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे तसेच जमिनीच्या पातळीवरील सहकारी संस्थांचे आर्थिक आरोग्य सुधारणे आवश्यक आहे.

6. सूचना

1. सहकारी बँकांनी इंटरनेट बँकिंग, क्रेडिट कार्ड, एटीएम इत्यादी बँकिंगच्या आधुनिक पद्धतींचा अवलंब करावा.
2. नवीन ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी आणि सध्याच्या ग्राहकांचे समाधान करण्यासाठी बँकांनी नवीन योजना आखल्या पाहिजे.
3. बँकांनी शाखांच्या विस्तारासाठी नियोजन करावे.
4. बँकांनी बँकेच्या ग्राहक सेवा अधिक चांगल्या प्रमाणात सुधारल्या पाहिजेत.

7. मर्यादा

1. हा अभ्यास फक्त गेल्या तीन किंवा चार वर्षांच्या आकडेवारीवर आधारित आहे.
2. अभ्यासासाठी माहितीप्राप्त्याने एकाच बँकेवर आधारित आहे.
3. बहुसंख्य ग्राहक बँकेचे कर्मचारी असल्याने, ते माहिती देताना पक्षपाती असू शकतात
4. संशोधनाचा कालावधी मर्यादित होता.

संदर्भ

1. ऑस्टिन, ग्रॅनविले (1999). लोकशाही राज्यघटनेवर काम करणे – भारतीय अनुभवाचा इतिहास. नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस. p 215. ISBN 0-19-565610-5.
2. बारोट, हिमशु के. आणि नीलेश बी. गज्जर (2013). भारतीय भांडवली बाजारातील वित्तीय व्युत्पन्नाची भूमिका आणि वाढ. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च इन ह्युमॅनिटीज अँड सोशल सायन्सेस व्हॉल. 2, अंक: 6, जून: 13. (IJRHS) ISSN: 2320-771X, Pp. ४७-५१. www.raijmr.com पृ. 1-23.
3. कुक, चार्ल्स नॉर्थकोट (1863). भारतातील बँकिंगचा उदय, प्रगती आणि सध्याची स्थिती. (P.M. Cranenburgh, Bengal Print. Co. द्वारा मुद्रित), pp.177-200.
4. देसाई, धवल एस. (2013). भारतीय बँकिंग विश्लेषणाचे कार्यप्रदर्शन मूल्यांकन. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च इन ह्युमॅनिटीज अँड सोशल सायन्सेस व्हॉल. 1, अंक:6, ऑगस्ट:13 (IJRHS) ISSN:2320-771X, Pp.30-36. www.raijmr.com
5. शर्मा, राजीव जी. (2013). जागतिक भूमिकेचा अभ्यास आणि जागतिक बँकेच्या भारतातील कृती योजना. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च इन ह्युमॅनिटीज अँड सोशल सायन्सेस व्हॉल. 1, अंक: 5, जुलै:13 (IJRHS) ISSN:2320-771X, Pp. ४७-५१. www.raijmr.com